

Borawski, Piotr

Tatarzy w miastach i jurydykach Radziwiłłów

Przegląd Historyczny 83/1, 65-81

1992

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych, tworzonej przez Muzeum Historii Polski w Warszawie w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został opracowany do udostępnienia w Internecie dzięki wsparciu Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego w ramach dofinansowania działalności upowszechniającej naukę.

Tatarzy w miastach i jurydykach Radziwiłłów

Zainteresowanie historyków zajmujących się dziejami Tatarów litewskich skupiło się przede wszystkim na muzułmańskiej warstwie feudalnej, której przedstawiciele pełnili konną służbę wojskową na rzecz państwa polsko-litewskiego¹. Stąd też problem ludności tatarskiej zamieszkującej miasta Wielkiego Księstwa długo pozostawał na uboczu badań². Dopiero w 1989 r. dzieje Tatarów miejskich przedstawił w trzech obszernych rozdziałach swojej książki Jan Tyszkiewicz³.

Artykuł niniejszy poświęcony został dziejom ludności muzułmańskiej zamieszkującej miasta i miasteczka Radziwiłłów — Kleck, Kojdanów, Krasno, Mir, jurydykę w Mińsku, Nieśwież, Słuck, Smolewicz oraz Smorgonie. Jako materiał porównawczy wykorzystałem źródła dotyczące skupisk tatarskich w innych miastach litewskich takich jak: Bielica, Iwie, Mysz, Nowogródek, Nowy Dwór, Pińsk, Szawlany, Troki i Wilno. Wbrew twierdzeniu Jacka Sobczaka na temat ludności tatarskiej zamieszkującej miasta litewskie zachował się bogaty materiał źródłowy⁴. Jednak tylko w nieznacznym stopniu został on wykorzystany przez badaczy.

¹ Zob. prace z ostatniego okresu: P. Borawski, *Tatarskie chorągwie plemienne w armii Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI i pierwszej połowie XVII w.*, „Acta Baltico-Slavica” t. XII, 1979, s. 134—167; tenże, *Położenie prawne Tatarów w Wielkim Księstwie Litewskim*, „Lituanica-Slavica Posnaniensia” t. II, 1987, s. 187—212; tenże, *O przynależności Tatarów gospodarskich do stanu szlacheckiego*, PH t. LXXIX, 1988, z. 2, s. 345—358; P. Borawski, W. Sienkiewicz, *Chryścianizacja Tatarów Wielkiego Księstwa Litewskiego*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” t. XXXIV, 1989, s. 87—114; J. Sobczak, *Położenie prawne ludności tatarskiej w Wielkim Księstwie Litewskim*, Poznań—Warszawa 1984; tenże, *Czy tatarska ludność Litwy należała do stanu szlacheckiego*, PH t. LXXVII, 1986, z. 3, s. 467—480; A. Zakrzewski, *Czy Tatarzy litewscy nie byli szlachtą*, tamże, t. LXXIX, 1988, z. 3, s. 573—580; S. Dunin, *Tatarskoje carewicz i Wielikom Kniażestwie Litowskom (XV—XVI w.)*, [w:] *Driewniejszyje gosudarstwa na teritorii SSSR. Materialy i issledowanija 1987 god*, Moskwa 1989, s. 107—113.

² Por. T. Strykiewicz-Korzon, *Szkic historyczny o Tatarach litewskich w Mińsku Litewskim i jego okolicach*, „Rocznik Tatarski” t. I, 1932, s. 165—179; L. i S. Kryczyńscy, *Tatarzy w Stonimiu*, „Acta Baltico-Slavica” t. XVIII, 1987, s. 53—66. Na potrzebę badań stosunków narodowościowych w miastach prywatnych zwrócił uwagę A. Wyrobisz, *Rola miast prywatnych w Polsce XVI i XVII w.*, PH t. LXV, 1974, z. 1, s. 33.

³ J. Tyszkiewicz, *Tatarzy na Litwie i w Polsce. Studia z dziejów XIII—XVIII w.*, Warszawa 1989.

⁴ „O ludności tatarskiej mieszkającej w miastach królewskich i prywatnych dochowały się bardzo skromne wiadomości. Wiadomo, że większe skupiska Ta-

Późne, szesnastowieczne przekazy źródłowe pozwalają sądzić, że osadnictwo tatarskie w wielu miastach Wielkiego Księstwa miało jeńnicką genezę. Takiej samej proveniencji było zresztą osadnictwo tatarskie na prawie wojennym nad rzeką Łanią w księstwie kleckim⁵. Nie ulega wątpliwości, że niektóre rody Tatarów na służbie gospodarskiej również wywodziły się z jeńców ordyńskich⁶.

Anonimowy autor „Traktatu o Tatarach litewskich” z 1558 r. pisał, że pierwszych jeńców ordyńskich zaczęto osiedlać w miastach leżących na terytorium późniejszego państwa polsko-litewskiego już w połowie XIV w.⁷ Według tegoż anonima po najazdach chana Dżanibeka „wielu muzułmanów pozostało w tamtych krajach”. Potomkowie owych jeńców mieszkali „po większej części w miastach w osobnych dzielnicach”.

Należy się zgodzić z tezą J. Tyszkiewicza, iż w niektórych miastach litewskich już w XV—XVI w. ukształtowały się osobne dzielnice tatarskie zwane z ruska „końcami Tatarskimi”⁸. W XVI—XVII w. coraz częściej zaczęto nazywać je „ulicami Tatarskimi”⁹. Zazwyczaj skupiska tatarskie występowały na przedmieściach, tak było w wypadku Iwia, Kojdanowa, Mińska, Miru, Nowogródka, Trok czy też Wilna¹⁰.

Ludność muzułmańska żyjąca w miastach i miasteczkach Wielkiego Księstwa Litewskiego była dosyć zróżnicowana społecznie i zawodowo. Obok rzemieślników i ogrodników, spotykamy tam Tatarów na służbie ziemskiej. Dosyć często muzułmanie ci pełniąc powinność wojskową z niewielkich gruntów leżących w okolicach miast zajmowali się furmaństwem, rzemiosłem czy też handlem¹¹. W pierwszej połowie XVI stulecia zdarzało się, że ziemską służbę wojskową pełnili Tatarzy mieszczanie. Wydaje się jednak, że były to wypadki odosobnione. Tak na przykład Tatar o imieniu Karko przedłożył królowi Zygmuntowi w 1507 r. list Aleksandra Jagiellończyka, w którym ten zwolnił go od

tarów znajdowały się w Wilnie, Trokach, Mińsku, Nowogródku, Słonimie, Głębokim, Lachowiczach, Pińsku i Łucku”. J. Sobczak, *Położenie prawne ludności tatarskiej*, s. 97. Opracowując niniejszy artykuł wykorzystałem wiele źródeł pominiętych w monografii J. Tyszkiewicza. Tak np. przedstawiając dzieje gminy tatarskiej w Mirze rozszerzyłem bazę źródłową o następujące przekazy: AGAD, Archiwum Radziwiłłów [cyt. dalej: AR], dz. XXV, nr 2443, 2444, 2457/1, 2458, 2461/1, 2462/1, 2463—2466, 2468—2469, 2770/7.

⁵ Szerzej na ten temat: P. Borawski, *Tatarzy-ziemianie w dobrach Radziwiłłów (XVI—XVIII wiek)*, PH t. LXXXII, 1991, z. 1, s. 33—49.

⁶ Jako przykład można podać tu ród kniaziów Szyryńskich wywodzących się od niejakiego Malik Baszy, wziętego do niewoli pod Kleckiem. Zob. *Spis Tatarów wziętych na porękę w 1506 r.*, AGAD, Kopia Metryki Litewskiej [cyt. dalej: KML], t. 191 B, s. 17, 18 (503, 504). Por. też S. Dziadulewicz, *Herbarz rodzin tatarskich w Polsce*, Warszawa 1929, s. 330.

⁷ *Zdanie sprawy o Tatarach litewskich przez jednego z tych Tatarów złożone suttanowi Sulejmanowi w 1558 r.*, „Tekka Wileńska”, 1858, nr 4, s. 251.

⁸ J. Tyszkiewicz twierdzi dalej, że „od początków XVIII w. miały one polską nazwę ulic tatarskich” (*Tatarzy na Litwie i w Polsce*, s. 214).

⁹ Według znanych mi inwentarzy ta ostatnia nazwa pojawiła się w XVI stuleciu: w Nowym Dworze, miasteczku starostwa grodzieńskiego w 1578 r. (AGAD, Archiwum Kameralne, I/10, s. 63, 64), w Iwii w 1598 r. (AGAD, AR dz. XXV, nr 1468), w Mirze w 1677 r. (AGAD, AR dz. XXV, nr 2443).

¹⁰ AGAD, AR dz. XVIII, nr 339, s. 124; dz. XXV, nr 1468, 1705, 2443, 2445; BUW, rkps 2925; S. Kryczyński, *Tatarzy litewscy — próba monografii historyczno-etnograficznej*, „Rocznik Tatarski” t. III, 1938, s. 46; T. Strzycki-wicz-Korzon, *Szkic historyczny o Tatarach litewskich w Mińsku*, s. 167.

¹¹ *Akty izdawajemyje Wilenskoju Archeograficzskoju Kommisssteju dla raz-bora driewnich aktow* [cyt. dalej: AWAK] t. 21, nr 464; t. 31, nr 92, 93.

placenia myta od towarów, którymi on handlował. W zamian król Aleksander kazał mu służyć zbrojnie na koniu¹². Tak więc mimo że Karko nie posiadał ziemi, gospodar polecił mu służyć w jednej ze swych chorągwi tatarskich.

Zachowane przekazy źródłowe wskazują, że Tatarzy miejscy, z wyjątkiem tych, którzy znajdowali się na służbie wojennej, byli elementem mało atrakcyjnym przy zaciągu żołnierza. Dowódcy litewscy nakazywali swym rotmistrzom unikania zarówno tatarskich rzemieślników, jak i ogrodników¹³. Powszechnie uważano ich za hałastrę, z której nie można było formować dobrego oddziału jazdy. Również tatarska szlachta patrzyła na swych miejskich współwyznawców z góry, a określenie „korzemiak” czyli garbarz uchodziło w jej środowisku za obelgę¹⁴.

W dobrach Radziwiłłów do liczniejszych skupisk miejskiej ludności tatarskiej należała gmina muzułmańska w Mirze, niewielkim miasteczku północnej Nowogródzycy¹⁵. Z siedemnastowiecznych przekazów źródłowych zachowanych w Archiwum Radziwiłłów można wnioskować, że osadnictwo tatarskie w Mirze miało jeniecką genezę¹⁶. Nie ulega wątpliwości, że większość tamtejszych muzułmanów nie wywodziła się od Tatarów osiadłych w dobrach gospodarskich na Litwie, bowiem miejscowi wyznawcy islamu przenosząc się do magnackich latyfundiów zazwyczaj przyjmowali status ziemian zależnych¹⁷. Tymczasem Tatarzy mirscy zaliczeni byli do stanu miejskiego¹⁸. Dlatego też uważam, że wywodzili się oni od ordyńców wziętych do niewoli podczas tak licznych w XVI stuleciu najazdów krymskich na państwa jagiellońskie¹⁹.

Analizując najstarszy, zachowany w Archiwum Radziwiłłów, inwentarz tzw. hrabstwa mirskiego z 1677 r. dochodzimy do przekonania, że tamtejsza kolonia tatarska istniała w Mirze od kilku pokoleń i była na tyle liczna, że przetrzymała szwedzkie rządy w tym mieście w 1655 r. Inwentarz ten wymienia w Mirze ulicę Tatarską, która wychodziła z właściwego miasta na przedmieście²⁰. Na ulicy Tatarskiej wewnątrz tego grodu mieszkali głównie chrześcijanie. Wyjątek stanowiła rodzina Czymbaja Tatarzyna. Mirscy muzułmanie mieszkali w tym czasie przede wszystkim w tej części ulicy Tatarskiej, która wychodziła na przed-

¹² AGAD, KML t. 194, s. 291.

¹³ AGAD, AR dz. II, t. 7, nr 944; dz. VI, t. 4, s. 464; por. P. Borawski, *Tatarzy-ziemianie w dobrach Radziwiłłów*.

¹⁴ AWAK t. 21, nr 53; por. też S. Kryczyński, *Tatarzy litewscy*, s. 157, 158.

¹⁵ Według S. Kryczyńskiego kolonia tatarska w Mirze powstała na przełomie XVIII i XIX w. *Tatarzy litewscy*, s. 46; A. Śnieżko twierdził, że w mieście tym Tatarów osadził Mikołaj Krzysztof Radziwiłł zwany Sierotką. *O Tatarach mirskich*, „Ziemia Lidzka” r. II, nr 12, 1937, s. 134, 135.

¹⁶ AGAD, AR dz. XXV, nr 2443 (1677 r.), 2444 (1681 r.), 2445 (1686 r.). Według katalogu AGAD inwentarz tzw. hrabstwa mirskiego nr 2443 powstał w 1647 r. Jest to błąd wynikający z niewłaściwego odczytania daty w tekście na stronie 77 Winno by: 6 august 1677.

¹⁷ AGAD, AR dz. XV, t. 1, nr 48, 49; zob. też P. Borawski, *Tatarzy-ziemianie w dobrach Radziwiłłów*.

¹⁸ Por. inwentarze miasta Mira z XVII i XVIII w. AGAD, AR dz. XXV, nr 2443—2445, 2447, 2455/1, 2457, 2458.

¹⁹ AGAD, KML t. 191 B, s. 17, 18 (503, 504), 19, 20 (505, 506); *Akty Litowskiej Międzyki*, wyd. A. Leontowicz, t. I, Warszawa 1882, s. 172, 196, 197.

²⁰ AGAD, AR dz. XXV, nr 2443/1, k. 4, 12.

mieście. Każdy z nich, wymieniony imiennie w inwentarzu, posiadał tam swój dom z ogrodem. Sądząc z imion i nazwisk w Mirze mieszkało co najmniej 10 rodzin tatarskich. Cztery rodziny tatarskie, w tym dwie mieszkające w Mirze, posiadały podmiejskie włóki. Z faktu tego można wnosić, że większość tamtejszych muzułmanów utrzymywała się z zajęć pozarolniczych. Późniejsze przekazy źródłowe wskazują, iż głównym zajęciem Tatarów mirskich było garbarstwo²¹. Ogrodnictwo miało dla nich mniejsze znaczenie.

Inwentarz z 1681 r. informuje, że na ulicy Tatarskiej w obrębie murów miejskich 5 Tatarów posiadało domy²². Natomiast na przedmieściu za Bramą Mińską mieszkało w swych domach 9 rodzin tatarskich. Inwentarz wymienia tylko głowy rodzin. W pobliżu Bramy Wileńskiej miała swój dom Podwilenka Tatarka. Kilku mirskich muzułmanów posiadało ziemię uprawną pod miastem.

Według inwentarza z 1681 r. Tatarzy podlegali tym samym obciążeniom co mieszczanie wyznania chrześcijańskiego. Płacili Radziwiłłom po jednym groszu polskim od prętów ulicznych zabudowanych, niezabudowanych i ogrodowych²³. Musieli też odprawiać posyłki piesze i konne.

Następny inwentarz sporządzony w 1686 r. wymienia 14 dymów czyli rodzin tatarskich²⁴. Dwie rodziny (Czymbaja Tatarzyna i Ryzwana Tatarzyna) mieszkały na „ulicy Tatarskiej idącej od Bramy Mińskiej ku zamku”, pozostałe 12 na „ulicy Tatarskiej za bramą na przedmieściu”. Na „Ulicy za Bramą Wileńską” mieszkała Tatarka zwana Podwilenką²⁵. Dwaj Tatarzy, Czymbaj i Bilał, mieli ponadto po ćwierci włóki ziemi ornej pod miastem. Ludność tatarska — według inwentarza z 1686 r. — stanowiła zaledwie kilka procent populacji miejskiej Mira, na blisko 400 rodzin tylko 14 stanowili muzułmanie. Można sądzić, że tamtejsza kolonia tatarska nie przekraczała 100 osób.

Informacje zawarte w siedemnastowiecznych inwentarzach wydatnie rozszerza suplika garbarzy tatarskich skierowana w 1688 r. do komisarza tzw. hrabstwa mirskiego, należącego wówczas do księżnej Ludwiki Karoliny Radziwiłłówny²⁶. Muzułmanie mirscy, którym przewodził Dawid Korycki, skarżyli się na starostę zamkowego, niejakiego Horynę, który nie zapłacił im za wyprawione skóry. W piśmie tym czytamy: „my ubogie ludzie wyżyć [ledwie możemy] pod miastem na gruntach naszych kupnych, [jednak] powinność do skarbu Księżny Jej Miłości pełnimy [po]datki miejskie pełnimy. A dano nam skór do wyrobienia tak rok 50, a w drugim roku skór 20, wszystkich skór 70. Przysądzi[e] do wyrobienia tych skór dostawamy złotych 50. A nam nie więcej dano jako złotych trzy. Zaczyn my ubogie Tatarowie upadli [do nóg] J. Księ-

²¹ Zob. suplika Tatarów mirskich z 1668 r. AGAD, AR dz. XXIII, oraz streśczenie przywileju z 1726 r. AGAD, AR dz. XXV, nr 2455/1, s. 161.

²² AGAD, AR dz. XXV, nr 2444, k. 23, 28, 29, 48.

²³ AGAD, AR dz. XXV, nr 2444, k. 48.

²⁴ AGAD, AR dz. XXV, nr 2445, k. 19, 20; J. Tyszkiewicz, *Tatarzy na Litwie i w Polsce*, s. 268.

²⁵ J. Tyszkiewicz zwię ją „Podwolejką” (*Tatarzy na Litwie i w Polsce*, s. 268).

²⁶ „Przywileje i uniwersały książąt Radziwiłłów wydane dla miasta Mira i obywateli jego”. AGAD, AR dz. XXIII (strony nie numerowane); J. Tyszkiewicz, *Tatarzy na Litwie i w Polsce*, s. 269.

zny N. J. W. M. Panu, aby nam zapłacono było od Pana Starosty”²⁷. Z dalszego tekstu wynika, że z garbarstwa w Mirze utrzymywało się 17 rodzin tatarskich. Tak więc było to główne zajęcie tamtejszej ludności muzułmańskiej.

Według *Rejestru czynszów z miasta Mira na 1705 r.* skupisko tatarskie na początku XVIII stulecia liczyło kilkanaście rodzin zajmujących się rolnictwem i rzemiosłem²⁸. Najzamożniejsi spośród muzułmanów mirskich uprawiali ćwierćwłóki podmiejskie. Ubogą egzystencję kolonii zakłóciło zniszczenie Mira przez Szwedów Karola XII w 1706 r.²⁹

Inwentarz z 1712 r., sporządzony podczas wojny północnej, wskazuje na dalszą pauperyzację społeczności muzułmańskiej w Mirze³⁰. W tym czasie ulicę Tatarską zamieszkiwała ludność miejscowa. Na ulicy tej, ciągnącej się poza bramę miejską, znajdowało się 11 domów tatarskich, zaś przy ulicy Głuchej Tatarskiej mieszkało 5 rodzin muzułmańskich. Kilka rodzin uprawiało półwłóki i ćwierćwłóki w okolicach miasta.

Według inwentarza z 1720 r. nastąpiło dalsze zubożenie ludności tatarskiej w Mirze³¹. W grodzie tym liczącym 266 dymów mieszkało zaledwie 9 rodzin muzułmańskich — 5 przy ulicy Tatarskiej i 3 przy ulicy Zaułek. Źródło to jest dowodem wyraźnego kurczenia się osadnictwa tatarskiego w tzw. hrabstwie mirskim przy jednoczesnym wzroście populacji żydowskiej.

Jak już wyżej pisaliśmy, Tatarzy podlegali tym samym obciążeniom co mieszczanie mirscy wyznania katolickiego i prawosławnego. W 1726 r. otrzymali oni przywilej od księżnej Anny Sanguszkowej Radziwiłłowej, kanclerzyny Wielkiego Księstwa Litewskiego, który zwalniał ich od płacenia czynszu z posiadanych placów miejskich i gruntów ornych, podatku rogowego oraz „posyłek z podwodami i listami”³². W zamian mieli „do skarbu 200 par skór wołowych i jałowicznych wyprawiać czy to na jucht czyli szarą robotę, które to 200 par desponsowano później tym sposobem 100 par arendarza generalnego mirskiego wyprawiać mają, a 100 do skarbu pańskiego”. Jak widać w latach dwudziestych XVIII stulecia nastąpiła specjalizacja zawodowa wśród tatarskich mie-

²⁷ Cyt. według J. Tyszkiewicza, *Tatarzy na Litwie i w Polsce*, aneks nr 5, s. 309, 310.

²⁸ AGAD, AR dz. XXIII, teka 92; J. Tyszkiewicz, *Tatarzy na Litwie i w Polsce*, s. 270.

²⁹ J. Tyszkiewicz pisze w swej monografii: „Najbliższe lata po 1705 r. przyniosły dalszy rozwój gminy tatarskiej w Mirze”, s. 270; por. *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego* t. VI, Warszawa 1885, s. 486.

³⁰ AGAD, AR dz. XXV, nr 2447, s. 39, 40, 42, 43, 47, 54, 55, 57, 60, 61.

³¹ AGAD, AR dz. XXV, nr 2448. Zmniejszenie się populacji tatarskiej w Mirze niewątpliwie jest wynikiem epidemii panującej na Litwie w latach 1710—1711. Por. informacje o stratach demograficznych wywołanych tą epidemią wśród Tatarów-ziemian księstwa nieświeskiego i stuckiego. W. Sienkiewicz, *Ziemia nie zależni w Wielkim Księstwie Litewskim od połowy XVI do połowy XVIII w. Studium z dziejów feudalizmu litewskiego* (maszynopis pracy doktorskiej w Bibliotece Instytutu Historycznego UW), Warszawa 1982, s. 75, 76; P. Borawski, *Tatarzy-ziemianie w dobrach Radziwiłłów*. W latach 1725—1729 część ludności chłopskiej folwarku Usza pod Mirem była pochodzenia tatarskiego. AGAD, AR dz. XXV, nr 2449, s. 22, 23.

³² AGAD, AR dz. XXV, nr 2455/1. Niewykluczone, że istniał jakiś wcześniejszy przywilej dla Tatarów mirskich, chociaż w dokumencie z 1726 r. nie wspomina się o nim.

szczan. Zajęli się oni przede wszystkim garbarstwem. Temu zawodowi zostali wierni aż do lat trzydziestych obecnego stulecia³³.

Lata trzydzieste i czterdzieste XVIII w. były okresem względnej stabilizacji gospodarczej i nieznacznego przyrostu populacji tatarskiej w Mirze. W 1747 r. na ulicy Tatarskiej notujemy 16 dymów czyli rodzin muzułmańskich³⁴. Ludność ta, stanowiąca przeszło połowę mieszkańców tejże ulicy, zajmowała się głównie garbarstwem. Wynika to z kwitów na wyprawione skóry. W latach 1745—1747 Tatarzy wyprawiali dla Radziwiłłów 340 skór³⁵. Część Tatarów mirskich posiadała ziemie pod miastem, za użytkowanie której płaciła czynsz³⁶. Występowały też nieliczne rodziny muzułmańskie, które mieszkały pod Mirem. Być może utrzymywały się one jedynie z uprawy roli.

Rozwój ekonomiczny i demograficzny kolonii tatarskiej w Mirze potwierdza także inwentarz z 1750 r.³⁷ W *Instruktarzu* hrabstwa danym arendarzom generalnym mirskim z 1755 r. czytamy: „Od Tatarów na dwór wyprawić skór sto, na arendarzów skór par siedymdziesiąt pięć”³⁸. Sądząc z inwentarza 1757 r. muzułmanie mirscy zaczynają tracić ziemię na rzecz chrześcijan³⁹. Natomiast stan posiadania tatarskich rzemieślników w Mirze nie uległ dużym zmianom. Jednak konkurencją stają się dla nich żydowscy garbarze.

W latach 1778—1779 w Mirze mieszkało zaledwie 11 rodzin tatarskich⁴⁰. Byli to głównie garbarze posiadający ogrody i pola uprawne pod miastem.

Na początku XIX stulecia ponownie wzrosła populacja tatarska w Mirze. W 1805 r. przy ulicy Tatarskiej mieszkało 18 rodzin muzułmańskich⁴¹. Ludność ta zajmowała się przede wszystkim garbarstwem. Na tej samej ulicy posiadali swe domy chrześcijańscy szewcy, krawcy, cieśle i tkacze. W tym czasie część Tatarów płaciła, tak jak katolicy, czynsz w wysokości 5 złotych „z placów ulicznych zabudowanych”. Żydom podatek ten podniesiono do 17 złotych.

Książę Dominik Radziwiłł, ordynat nieświeski, doceniając użyteczność rzemieślników tatarskich dla miasta w 1809 r. pozwolił im wznieść meczet przy swej ulicy⁴². Jak pisze Jan Tyszkiewicz, wiosną 1809 r. wystąpili oni do księcia z prośbą o pozwolenie na wybudowanie meczetu⁴³. Przywilej na budowę świątyni muzułmańskiej Radziwiłł wy-

³³ L. Kryczyński, *O Tatarach rzemieślnikach w Polsce*, „Lud” t. XXXI, 1932, s. 111—117; A. Śnieżko, *O Tatarach mirskich*, s. 134, 135.

³⁴ AGAD, AR dz. XXV, nr 2455/1, s. 34, 35; 2455/2, s. 34.

³⁵ AGAD, AR dz. XXV, nr 2455/1, s. 161.

³⁶ Tamże, s. 46, 47, 49, 50.

³⁷ AGAD, AR dz. XXV, nr 2457/1, s. 16—18.

³⁸ Zob. J. Tyszkiewicz, *Tatarzy na Litwie i w Polsce*, s. 271.

³⁹ AGAD, AR dz. XXV, nr 2458.

⁴⁰ Według inwentarzy tzw. hrabstwa mirskiego z lat 1778—1779. AGAD, AR dz. XXV, nr 2461/1, 2462/1, 2462/2, 2463. W inwentarzu z 1778 r. adnotacje o wyjazdach Tatarów z miasta. AGAD, AR dz. XXV, nr 2461/1, s. 24, 25.

⁴¹ Inwentarz tzw. hrabstwa mirskiego 1805 r. AGAD, AR dz. XXV, nr 2465/1, s. 28, 29; tamże, *Powinności mieszczan miasta Mira*, s. 52, 53.

⁴² W inwentarzu miasta Mira z 1830 r. czytamy: „Mustafa Safarewicz, można wolny od opłaty z placu, na którym mieszka, i z placu, na którym meczet muzułmański stoi, a to podług pisma księcia Dominika Radziwiłły 1809 r. maja 13 dnia wydanego”. AGAD, AR dz. XXV, nr 2466, s. 16; zob. AGAD, AR dz. XXIII, teka 92.

⁴³ J. Tyszkiewicz, *Tatarzy na Litwie i w Polsce*, s. 272.

stawił 13 maja 1809. W dokumencie tym czytamy: „Oznajmujemy wszystkim — iz prosili u mnie przez podaną suplikę obywatele miasta mojego Mira wyznania mahometańskiego *alias* Tatarowie, a mianowicie Mustafa Safarewicz Mołna, ażebym pozwolił im placu na meczet w mieście moim Mirze na Przedmieściu Minskim na Tatarskiej ulicy leżącego, kupionego od starozakonnych —. Ja tedy łaskawie przychyłając się do ich prośby rzeczonyj [plac] — na meczet — wystawiać się mający przeznaczam, daruję i zapisuję; bez żadnej przez mię i sukcesorów moich nie mającego się wyciągać za to płaty”⁴⁴.

W latach trzydziestych XIX stulecia w Mirze mieszkało kilkanaście rodzin muzułmańskich, głównie przy ulicy Tatarskiej⁴⁵. Byli to rzemieślnicy (garbarze) i ogrodnicy. Niektórzy z nich zaczęli się ruszyć przybierając do patronimików rosyjskie końcówki (np. Mustafa Samuelow Szymkiewicz, Abraham Aleksandrow Muskiewicz). Trzeba jednak stwierdzić, że procesowi temu w pierwszej połowie XIX w. uległa zdecydowana mniejszość tatarskiego etnosu. Według inwentarza z 1834 r. w Mirze mieszkało 12 rodzin tatarskich⁴⁶.

Grunty tatarskie w pobliżu Mira odnotowuje inwentarz z 1847 r.⁴⁷ Analiza inwentarza z 1866 r. wskazuje, że mimo zmniejszenia się populacji tatarskiej w tym mieście, kolonia ta nie wykazywała tendencji asymilacyjnych⁴⁸.

Tatarów spotykamy także w niewielkim miasteczku tzw. hrabstwa mirskiego — Swierżniu. Według inwentarza z 1681 r. posiadał tam plac przy ulicy Mirskiej Abrysz Tatarzyn⁴⁹. W 1686 r. w Swierżniu przy ulicy Głuchej mieszkał Mikołaj Tatarzyn⁵⁰. W późniejszych źródłach nie znajdujemy informacji o ludności tatarskiej w tym miasteczku.

Według inwentarza z 1646 r. w rolniczym miasteczku Koreliczach — należącym do Radziwiłłów — mieszkało kilka rodzin tatarskich⁵¹. Zaliczano je do tamtejszych mieszczan. W drugiej połowie XVII stulecia w miejscowości tej obok figurujących w inwentarzach dwóch muzułmanów Adama Tatarzyna i Szczęsnego Tatarzyna egzystowało kilka ro-

⁴⁴ AGAD, AR dz. XXIII, teka 92.

⁴⁵ Według inwentarza z 1830 r. w Mirze przy ul. Głuchej mieszkała Mariana Muchowa i Józef Józefowicz, a przy ul. Tatarskiej: Aleksander Jakubowicz, Mustafa Szymkiewicz, Jakub Korycki, Suliman Safarewicz, Aleksandrowa Maskiewiczowa wdowa, Abraham Maskiewicz, Mustafa Szczęsnowicz, Mustafa Abrahimow-Szymkiewicz, Mustafa Safarewicz Mołna, Suliman Szymkiewicz, Józef Mucha, Mustafa Samuelow Szymkiewicz, Abraham Aleksandrow Muskiewicz, Szalich Dawidowicz, Suliman Durajewicz, przy ul. Zawolnej: Jakub Jakubowicz, a na przedmieściu „za rozkopanymi wałami” Aleksander Jakubowski i Chali Mucha. Razem 18 dymów. AGAD, AR dz. XXV, nr 2466, s. 16, 17, 20—23.

⁴⁶ Bierczak czynszów miasta Mira z 1834 r. AGAD, AR dz. XXV, nr 2469, s. 22, 23.

⁴⁷ Inwentarz gruntów sznurowych miasta Mira z 1847 r. wymienia ziemie: Mustafy Szumkiewicza, Sulejmana Szumkiewicza, Jakuba Jakubowskiego i Mustafy Muskiewicza. AGAD, AR dz. XXV, nr 2470/1, s. 35, 39; nr 2470/2, s. 36, 40.

⁴⁸ AGAD, AR dz. XXV, nr 2474, s. 20, 21. J. Tyszkiewicz na podstawie inwentarza z 1860 r. wyliczył, że „co najmniej 11 muzułmanów” dzierżawiło ziemię pod Mirem. *Tatarzy na Litwie i w Polsce*, s. 273; por. AGAD, AR dz. XXV, nr 2473.

⁴⁹ AGAD, AR dz. XXV, nr 2444, k. 50.

⁵⁰ Tamże, nr 2445, k. 48.

⁵¹ Były to rodziny Jaska Tatarzyna, Kryska Bahrymowicza, Jaska Bahrymowicza, Adama Bahrymowicza i Płoskiego Tatarzyna. AGAD, AR dz. XXV, nr 1795, k. 2, 4—6.

dzin wywodzących się z tej grupy etnicznej⁵². Byli to: Bahrynowie, Bazarowie, Carewiczowie, Kołubajowie, Sejbakowie oraz Masłowiczowie⁵³. Zajmowali się oni, tak jak i pozostali mieszczanie koreliccy, uprawą roli i hodowlą bydła. W 1673 r. w siole Krasno koło Korelicz mieszkali: Stefan, Jarosz i Bohdan Bazarowie⁵⁴. W tym samym czasie niewielki zaścianek Zuhryczyn koło Hreska w całości zajmowały ziemie czterech Tatarów — Abrahama Bajraszewicza, Jabłońskiego, Aleksandra Rumaszanowskiego i Achmeta Czeszunowicza⁵⁵. Mieli oni po 2,5 włóki na służbie ziemiańskiej. W tej samej okolicy w siole Lichackim mieszkało dwóch hajduków, niewątpliwie pochodzenia tatarskiego — Łukasz i Wienad Tatarynowiczowie⁵⁶.

W latach czterdziestych XVII w. radziwiłłowski Kojdanów posiadał kilkudziesięciosobową kolonię tatarską. Można sądzić, że ukształtowała się ona pod koniec panowania króla Zygmunta III. Jeszcze w 1620 r. w Kojdanowie mieszkały dwie rodziny tatarskie — Adama Tatarzyna i Safara Tatarzyna⁵⁷. Pierwszy z nich był garbarzem, drugi zaś ogrodnikiem czyli drobnym posiadaczem ziemskim. Wydaje się, że w latach dwudziestych i trzydziestych zaczęli do Kojdanowa napływać nowi osadnicy tatarscy, bowiem w 1647 r. w mieście tym mamy 15 dymów tatarskich⁵⁸. Większość spośród przybyłych wywodziła się z muzułmańskiego plebsu służącego u Tatarów gospodarskich⁵⁹. Zubożenie tych ostatnich zmusiło znaczną część tatarskiej służby do szukania chleba w miastach. Tylko nieliczni muzułmanie kojdanowscy — sądząc po nazwiskach — wywodzili się ze szlachty tatarskiej. Jednak kolonia ta musiała być dosyć prężna, skoro posiadała własny meczet przy ulicy Mińskiej oraz mułę.

Wojny prowadzone przez Rzeczpospolitą w drugiej połowie XVII stulecia niewątpliwie przyczyniły się do zubożenia mieszczan Kojdanowa. Tamtejsza kolonia tatarska zmniejszyła się prawie o połowę. W 1682 r. w mieście tym liczącym 178 dymów znajdowało się tylko 8 dymów tatarskich⁶⁰. Niewątpliwie ubytek ludności muzułmańskiej spowodowany był zniszczeniami wojennymi i głodem. Jak wskazują inwentarze, głównym źródłem utrzymania Tatarów kojdanowskich — zarówno w pierwszej, jak i w drugiej połowie XVII stulecia — było ogrodnictwo. Wydaje się, iż rzemiosło nie miało większego znaczenia w ich życiu.

Mniejsze skupisko tatarskie istniało także w Smolewiczach, leżących

⁵² Inwentarz majątności korelickiej z 1672 r. AGAD, AR dz. XXV, nr 1797, k. 29; Inwentarz Korelicz z 1636 r. AGAD, AR dz. XXV, nr 1801, k. 12.

⁵³ AGAD, AR dz. XXV, nr 1797, k. 9, 10, 29; nr 1798, k. 9, 11, 12.

⁵⁴ AGAD, AR dz. XXV, nr 1669/1, s. 68, 69. Zapewne byli oni już chrześcijanami tak jak mieszkający tam Stefan Kirej.

⁵⁵ Tamże, s. 93.

⁵⁶ Tamże, s. 105.

⁵⁷ AGAD, AR dz. XXV, nr 1697, s. 37, 38, 43, 44; J. Tyszkiewicz, *Tatarzy na Litwie i w Polsce*, s. 249.

⁵⁸ AGAD, AR dz. XXV, nr 1698; por. J. Tyszkiewicz, *Tatarzy na Litwie i w Polsce*, s. 250.

⁵⁹ Wnoszę to z faktu, że większość Tatarów kojdanowskich nie miała nazwisk, lecz imiona z przydomkiem, np. Bojrasz Tatarzyn, Zdan Tatarzyn, Raczyp Tatarzyn, Jasko Tatarzyn, Abraham Tatarzyn, Bohdan Tatarzyn, Rodoman Tatarzyn, Admiec Tatarzyn, Isup Tatarzyn.

⁶⁰ AGAD, AR dz. XXV, nr 1705, s. 12—14, 18, 19, 24; por. J. Tyszkiewicz, *Tatarzy na Litwie i w Polsce*, s. 250, 251.

niedaleko Kojdanowa. Powstało ono w latach 1588—1589⁶¹. W tym czasie liczyło 9 rodzin utrzymujących się głównie z uprawy roli. Według inwentarza z 1620 r. do tamtejszych Tatarów należało 5 dymów⁶².

Tatarzy podlegli Radziwiłłom mieszkali również w Mińsku. Według nie zweryfikowanej, a utrwalonej przez historyków tradycji, pojawili się oni tam na początku XVI stulecia, po bitwie pod Kleckiem⁶³. Pierwsze znane nam przekazy źródłowe o tej ludności pochodzą z drugiej połowy XVI stulecia⁶⁴. Jednak analiza zawartych tam informacji wskazuje, że kolonia Tatarów radziwiłłowskich musiała powstać co najmniej kilkanaście lat wcześniej.

Tatarzy radziwiłłowscy w Mińsku należeli do Dworu Dojnarowskiego, który zaliczał się do klucza dóbr kojdanowskich⁶⁵. Muzułmanie dojnarowscy byli ludnością służebną zobowiązaną do płacenia czynszu od trzymanych placów i ogrodów, posług listowych i prac polowych⁶⁶. Utrzymywali się z ogrodnictwa, rzemiosła i handlu⁶⁷. Inwentarz Kojdanowszczyzny datowany na 1588 r. nazywa ich „mieszczanami poddanyymi Jego Książęcej Mości”⁶⁸.

O życiu ludności muzulmańskiej w Mińsku podległej Radziwiłłom wiemy niewiele. Zupełnie przypadkowo dowiadujemy się, że Tatarzy wraz z mieszczanami mińskimi wyznania chrześcijańskiego posiadali samorząd obejmujący ludność radziwiłłowskiej jurydyki. Jego reprezentantem był wójt. W 1592 r. urząd ten pełnił muzulmanin Chalej Olejewicz, tytułowany wójtem mieszczan Krzysztofa Radziwiłła⁶⁹.

O zajęciach ludności tatarskiej dużo dowiadujemy się ze skarg złożonych w urzędzie grodzkim. W 1593 r. Jan Kurosz, ziemianin województwa mińskiego, wniósł pozew na muzulmanów dojnarowskich — Selima Isupowicza, Miśka Szabanowicza i Chaleja Sołtyzewicza — którzy wraz z innymi Tatarami pobili go w pobliżu cerkwi pod wezwaniem Świętej Przemyskiej. Wszyscy wspomniani wyżej Tatarzy, w skardze nazywani są „mińskimi korzemiakami” czyli garbarzami⁷⁰. W 1599 r. pisarz komory mińskiej Wasyl Maślanka wniósł skargę na muzulmanów radziwiłłowskich, że bez zapłacenia myta na 12 furmankach wieźli towar na jarmark do Kopyła⁷¹. O uprawianiu zawodu furmańskiego

⁶¹ AGAD, AR dz. XXV, nr 1696; J. Tyszkiewicz, *Tatarzy na Litwie i w Polsce*, s. 248, 249.

⁶² AGAD, AR dz. XXV, nr 1697; J. Tyszkiewicz, *Tatarzy na Litwie i w Polsce*, s. 248, 249.

⁶³ A. Muchliński, *Issledowanije o proischożdienii i sostajanii Litowskich Tatarow*, Petersburg 1857, s. 20; T. Strykiewicz-Korzon, *Szkie historyczny o Tatarach litewskich*, s. 165; J. Sobczak, *Położenie prawne ludności tatarskiej*, s. 31; J. Tyszkiewicz, *Tatarzy na Litwie i w Polsce*, s. 225.

⁶⁴ AWAK t. 31, nr 78, s. 114; nr 92, s. 139, 140; nr 93, s. 140, 141; nr 96, s. 144, 145; nr 97, s. 145, 146; T. Strykiewicz-Korzon, *Szkie historyczny o Tatarach litewskich*, s. 167—179.

⁶⁵ AWAK t. 31, nr 145; por. J. Tyszkiewicz, *Tatarzy na Litwie i w Polsce*, s. 225.

⁶⁶ AWAK t. 31, nr 93, s. 140, 141; nr 96, s. 144, 145; nr 167, s. 269.

⁶⁷ AWAK t. 31, nr 286.

⁶⁸ Mieszczanie poddani JKsMci w Mińsku to: Abraham Iljaszewicz, Machmet Sieliszewicz, Ajsaj Bajrasowicz, Redzip Kasimowicz, Abraham Zdanowicz, Chalier-szej Alejewicz i Obdysz Jemaszewicz. AGAD, AR dz. XXV, nr 1696.

⁶⁹ AWAK t. 31, nr 78, s. 114; T. Strykiewicz-Korzon, *Szkie historyczny o Tatarach litewskich*.

⁷⁰ AWAK t. 31, nr 96, s. 145.

⁷¹ AWAK t. 31, nr 181, s. 280—287

przez Tatarów mińskich dowiadujemy się też z innych spraw kryminalnych⁷².

Wydaje się, że sytuacja prawna i ekonomiczna radziwiłłowskich poddanych była dosyć zróżnicowana. W XVII w. obok rzemieślników i furmanów spotykamy również Tatarów na służbie kozackiej. Tadeusz Strykiewicz-Korzon badający archiwalia wileńskie wymienia kilku Tatarów-kozaków księcia Bogusława Radziwiłła. Byli to: Jacek i Roman Błychowcie, Chasiień Krukowicz, Abraham Paksiewicz, Bohdan i Heliasz Rylcewiczowie⁷³.

W 1647 r. w czasie kadencji Sądów Trybunalskich Wielkiego Księcia litewskiego, odprawionych pod laską Krzysztofa Chodkiewicza, wojewody wileńskiego, pomiędzy tatarskimi kozakami Bogusława Radziwiłła i Krzysztofa Chodkiewicza a sługami deputatów trybunalskich doszło do krwawego starcia⁷⁴. W bijatyce tej, podczas której jedna osoba zginęła a wiele odniosło rany, wzięło udział kilkadziesiąt osób.

Według zbadanego przez T. Strykiewicza-Korzona inwentarza jurydyki mińskiej z 1695 r. Tatarzy radziwiłłowscy zobowiązani byli „od każdej włóki na rozkazanie księcia na służbę wojenną z koniem i rynsztunkiem i odzieniem, jakie na służbę kozacką, godnie stawać mają”⁷⁵. Źródło to wskazuje na znaczną liczbę wdów wśród tamtejszych muzułmanów, zabitych podczas wojen, które w drugiej połowie XVII w. niemal bez przerwy prowadziła Rzeczpospolita. Jednak osadnictwo tatarskie istniało w Mińsku nie tylko przez cały XVII wiek, ale również i w następnym stuleciu żyli tu muzułmanie. Taryfa podymnego województwa mińskiego z 1775 r. w jurydyce radziwiłłowskiej wymienia kilku Tatarów. Są to: Samuel Zdanowicz, Szaban Rajeki, Alun Pułtorzycki, Tomasz Adamowicz i Eliasz Adamowicz⁷⁶.

Zachowane inwentarze wskazują, że w latach dziewięćdziesiątych XVIII stulecia w jurydyce radziwiłłowskiej w Mińsku mieszkało kilkanaście rodzin muzułmańskich, głównie przy ulicy Tatarskiej⁷⁷. Muzułmanie radziwiłłowscy mieszkali również w innych częściach tego miasta⁷⁸. Tatarzy ci, należący głównie do stanu mieszczańskiego, utrzymywali się z ogrodnictwa, rzemiosła i handlu. Radziwiłłom płacili czynsz. Porównanie przekazów źródłowych z lat 1791, 1796 i 1797 wskazuje, że kolonia Tatarów radziwiłłowskich miała charakter skupiska mało stabilnego⁷⁹.

Według inwentarzy i spisów płatników czynszu z lat 1791—1811 przy ulicy Tatarskiej swoje place i domy posiadało kilkanaście rodzin mu-

⁷² AWAK t. 31, nr 119, s. 193.

⁷³ T. Strykiewicz-Korzon, *Szkic historyczny o Tatarach litewskich*, s. 179.

⁷⁴ Tamże, s. 174, 175.

⁷⁵ Wydaje się, że powinność ta dotyczyła jedynie tych spośród Tatarów mińskich, którzy zostali przyjęci do służby ziemiańskiej, bowiem większość tamtejszych muzułmanów nie miała tak dużych gruntów; por. też P. Borawski, *Tatarzy-ziemiańscy w dobrach Radziwiłłów*.

⁷⁶ T. Strykiewicz-Korzon, *Szkic historyczny o Tatarach litewskich*, s. 176.

⁷⁷ AGAD, AR dz. XVIII, nr 340: inwentarze i spisy płatników czynszu z lat 1791—1811.

⁷⁸ Tamże.

⁷⁹ Niewątpliwie wiązało się to ze służbą wojskową niektórych Tatarów mińskich, jak i działaniami wojennymi; zob. P. Borawski, *Tatarzy w dawnej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1985, s. 226, 241, 242.

zułmańskich⁸⁰. Natomiast w 1811 r. czynsz zapłaciło tylko 9 rodzin⁸¹. Niewątpliwie wyprawa Napoleona na Moskwę niekorzystnie odbiła się na kolonii tatarskiej w Mińsku. Kilku bowiem tamtejszych muzułmanów wstąpiło do szwadronu tatarskiego utworzonego w armii francuskiej⁸². Nie wiemy jednak, czy za udział w walce z armią rosyjską zostali oni ukarani.

Zubożenie kolonii tatarskiej doprowadziło do sporu między mieszkańcami ulicy Tatarskiej a Radziwiłłami. Jednak już w 1817 r. doszło do ugody. W wypisie z ksiąg magistratu mińskiego czytamy: „Niniejszym kontaktem wydany i służącym Tatarom w mieście gubernialnym mińskim w Tatarskim Końcu na placach osiadłych a do ogólnej masy należącej Jaśnie Oświeconej Księżniczki Stefanii Radziwiłłówny należących jako to: Jakobowi Bohuszewiczowi, Mustafie Jakubowskiemu, wdowie Adamowej Arahimowiczowej, Chasenowi Półtorzyckiemu, Aleksandrowi Szymkiewiczowi, Adamowi i Janowi Gębickiemu oraz Tomaszowi Olechnowiczowi wspólnie z Tatarami mieszkającemu sposobem następującym: Iż gdy pomienieni Tatarowie z Olechnowiczem do roku terażniejszego 1817 opłacają najwięcej placowego, jak tylko od pręta po groszy 2, przy sporządzaniu dopiero birczaka postąpili jeszcze za wpisową dobrowolną ponieważ od pręta po groszu jednym z obowiązku płacenia corocznie od każdego już pręta placowego po groszy 3, a od morga placowego po 75. Mocą więc niniejszego kontraktu wolni są Tatarowie i Olechnowicz bez żadnej już od nikogo przeszkody na placach swobodnie mieszkać, grunta morgowe używać, umówiony czynsz regularnie za one w Mińsku przez kasjera pobierać się mający opłacać, a w wypadku nie płacenia, w którymkolwiek roku w terminie z majątków ruchomych *etiam* przez egzekucją bez żadnej pretensji odpowiadać, na ostatek podatki monarsze i dalsze inne miejskie prosto z siebie gdzie należy opłacać powinni będą”⁸³.

Tatarzy aż do 1848 r. bez oporu płacili czynsz według zawartego kontraktu⁸⁴. Jednak na początku lat pięćdziesiątych doszło do nowego konfliktu między mińskimi muzułmanami a Głównym Zarządem Dóbr Radziwiłłowskich⁸⁵. Według wykazu dochodów jurydyki mińskiej z 1852 r. przy ulicy Tatarskiej mieszkało 9 rodzin muzułmańskich, które dzierżawiły po 3 morgi gruntu⁸⁶. Jednak żadna z rodzin nie zgodziła się na zawarcie nowego kontraktu na grunt podwyższającego czynsz. W 1853 r. plenipotent prawny księcia Wittgensteina, zarządcy dóbr

⁸⁰ AGAD, AR dz. XVIII, nr 340.

⁸¹ Zob. Rejestr wyboru czynszów z 1811 r. AGAD, AR dz. XVIII, nr 340, s. 55.

⁸² Do grupy tej należeli: Aleksander Aleksandrowicz, Sulejman Biciutko i Chasięń Rajeski; cyt. wg S. Dunin, *Rodostownaja kniga tatarskich familii Wielikogo Kniażstwa Litowskiego*, Moskwa (rękopis); szerzej o szwadronie tym zob. P. B o r a w s k i, *Dzieje, umundurowanie i uzbrojenie szwadronu tatarskiego lekkokonnego pułku gwardii Napoleona I* (artykuł w przygotowaniu).

⁸³ Wypis z ksiąg magistratu mińskiego z 1817 r. AGAD, AR dz. XVII, nr 339, s. 105, 106.

⁸⁴ Zob. Wiadomości o wyborze czynszu z jurydyki w latach 1844—1848. AGAD, AR dz. XVIII, nr 339, s. 129, 136.

⁸⁵ AGAD, AR dz. XVIII, nr 339.

⁸⁶ Były to rodziny: Abrama Półtorzyckiego, Adama Gębickiego, Mustafy Pułtorzyckiego, Amina Abramowicza, Samuela Pułtorzyckiego, Abrama Smolskiego, Assana Illiasowicza, Amurata Aleksandrowicza i Jana Gembickiego. AGAD, AR dz. XVIII, nr 339.

radziwiłłowskich, pisał do swego zwierzchnika: „Tatarzy, przed dwoma tygodniami, i to tylko niektórzy przynosili mi czynsz, nie podług mego nowego wyliczenia, lecz podług dawnego, znowu się odwołując do owego starego kontraktu, wiecznego jak nazywają. — Powiedziałem ostatecznie Tatarom, że tylko do 15-go tego miesiąca [marca — P.B.] będę cierpliwym, a następnie wejdę z prośbą do policji, prosząc o oczyszczenie placów i wyrugowanie tych, którzy dziś się nie zgadzają na dopełnienie umowy w roku przeszłym ze mną zawartej”⁸⁷. Muzułmanie nie czekając na spełnienie groźby przez plenipotentą wysłali delegację do księcia Radziwiłła z prośbą o cofnięcie nowej taryfy podatkowej. Interwencja ta nie przyniosła Tatarom spodziewanego zakończenia sporu. Konflikt przeciągnął się na następne lata⁸⁸. W drugiej połowie XIX w. sytuacja demograficzna kolonii tatarskiej stabilizuje się. Muzułmanie, wypierani przez ludność żydowską, ograniczają swój stan posiadania do ulicy zwanej „Tatarski koniec”⁸⁹.

Osobną grupę muzulmanów mińskich, zupełnie nieznaną badaczom, stanowili Tatarzy należący do kapituły wileńskiej. Prawdopodobnie znaleźli się oni w posiadaniu kościoła katolickiego przez darowiznę któregoś z wodzów litewskich po zwycięstwie nad ordynkami. Pierwsze informacje na temat tej społeczności pochodzą z lat trzydziestych XVII w. W tym czasie bowiem (1636) Tatarzy kapitulni postanowili wykupić od kościoła użytą ziemię. Jednak dostojnicy kościelni, powołując się na prawo zakazujące Tatarom posiadania ziemi na „wieczność” odmówili sprzedaży, zastrzegając sobie jurysdykcję oraz daninę roczną „po 2 kopy, na znak poddaństwa, oraz jednorazową opłatę 200 kop groszy”⁹⁰. W 1638 r. Tatarów kapitulnych postanowił wykupić od kościoła katolickiego magistrat miasta Mińska za 800 złp⁹¹. Przedsięwzięcie to, wobec sprzeciwu biskupa wileńskiego, nie zostało zrealizowane. W 1645 r. kapituła postanowiła sprzedać swych kłopotliwych i niechętnie płacących czynsz poddanych sufraganowi wileńskiemu księciu Hieronimowi Sanguszce za sumą 1000 złp. Również i ta transakcja nie doszła do skutku, bowiem w 1649 r. na sesji kapituły wileńskiej omawiano projekt wydzierżawienia Tatarów mińskich „dla utrzymania ich w porządku i akuratywnej płatności czynszu”⁹². Jak na razie, dalsze losy muzulmanów mińskich podległych kościołowi katolickiemu nie są znane. Można się domyślać, że na skutek postępu procesu asymilacji, a także nasilenia się tendencji misyjnych w łonie kościoła katolickiego na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego, Tatarzy przyjęli chrześcijaństwo i wtopili się w stan mieszczański Mińska. W XVII stuleciu znane są przykłady dobrowolnej chrystianizacji mińskich muzulmanów. Z konwertytów wywodził się wielce zasłużony dla miasta burmistrz Jan Ułasowicz Furs⁹³. Islam porzucił jego ojciec Ułas lub dziadek Ambroży.

⁸⁷ AGAD, AR dz. XVIII, nr 339, s. 199.

⁸⁸ Tamże, s. 225.

⁸⁹ Zob. przykładowo: Bierczak generalny jurydyki mińskiej z lat 1877/1878. AGAD, AR dz. XVIII, nr 339, s. 121—128.

⁹⁰ J. Kurczewski, *Kościół zamkowy, czyli katedra wileńska*, cz. III: *Strzeszenia aktów kapituły wileńskiej*, Wilno 1916, s. 131.

⁹¹ Tamże, s. 133.

⁹² Tamże, s. 147.

⁹³ A. Snieżko, *Furs Jan*, PSB t. VII, Kraków 1948—1958, s. 186; T. Strykiewicz-Korzon, *Szkic historyczny o Tatarach litewskich*, s. 172; J. Tyszkiewicz, *Tatarzy na Litwie i w Polsce*, s. 226, 227.

Ośrodkiem życia religijnego muzułmanów mińskich był drewniany meczet zbudowany zapewne na przełomie XVI i XVII w.⁹⁴ Plac, na którym stała świątynia, przez wiele lat był przedmiotem sporu Tatarów z prawosławnym duchowieństwem Mińska⁹⁵. Według świadectwa metropolity kijowskiego Michała Rahozy posesja ta dostała się w ręce muzułmanów przypadkowo. Otóż w latach dziewięćdziesiątych XVI w. mieszczanin miński Szatyła zapisał w testamencie swój plac cerkwi Zmartwychwstania Pańskiego⁹⁶. Posesja ta graniczyła z gruntami Tatarów radziwiłłowskich. Prezbiter cerkwi Stefan pożyczyl od jednego z nich, Orzechowskiego dwie kopy groszy pod zastaw gruntu. W 1598 r. ojciec Zachariasz, duchowny cerkwi pod wezwaniem Zmartwychwstania Pańskiego, sprzedał plac Tatarom, a ci postawili na nim swą świątynię⁹⁷. W 1605 r. król Zygmunt III potwierdzając Tatarom zakup gruntu cerkiewnego, tym samym zezwolił na budowę meczetu w Mińsku. Mimo to prawosławni przez cały wiek XVII wysuwali roszczenia pod adresem gminy muzułmańskiej w Mińsku. „Pójdź do Mińska i spytaj — wołał demagogicznie w 1644 r. Euzebiusz Pomen, mnich kijowski — na jakim placu tatarski meczet stoi? Dowiesz się, że na tym, gdzie cerkiew była Narodzenia Pana naszego”⁹⁸. Również w XVIII i XIX w. co jakiś czas prawosławni podnosili problem rewindykacji placu, na którym stał meczet. Tak było na przykład w 1837 r.⁹⁹

Na peryferiach Mińska, za ulicą Koniec Tatarski, muzułmanie mieli swój cmentarz. W źródłach określany on jest mianem „mogilek tatarskich w zaroślach”¹⁰⁰.

Osadnictwo tatarskie w swoich dobrach popierali nie tylko Radziwiłłowie. Tak na przykład inwentarz majątności iwiejskiej z 1561 r. należącej do Kiszków wymienia w mieście Iwii kilka rodzin tatarskich¹⁰¹. Mieszkały one głównie przy ulicy Nowogrodzkiej, gdzie posiadali domy i niewielkie, jednopiętrowe ogrody. Wśród muzułmanów iwiejskich zamożnością wyróżniał się niejaki Machmet Bohdanowicz, który pod miastem dużej inwentarz jedną włókę ziemi¹⁰².

Jak wskazuje inwentarz z 1598 r. skupisko tatarskie na ulicy Nowogrodzkiej nie rozwinęło się¹⁰³. Mieszkał tam jedynie „Magmieć Ordyniec Tatarzyn”, który miał tam dom i ogród. Po pożarze Iwii tamtejszych muzułmanów przeniesiono na przedmieście. Pod koniec XVI stulecia skupisko to liczyło 14 rodzin¹⁰⁴. Ludność ta zajmowała się głównie rolnictwem. Z gruntów swoich miała płacić czynsz.

⁹⁴ Por. list z 1605 r. AGAD, AR dz. XVIII, nr 339, s. 7—10.

⁹⁵ Zob. T. Strykiewicz-Korzon, *Szkic historyczny o Tatarach litewskich*, s. 170; J. Tyszkiewicz, *Tatarzy na Litwie i w Polsce*, s. 296.

⁹⁶ AGAD, AR dz. XVIII, nr 339, s. 7—10.

⁹⁷ Tamże.

⁹⁸ W. Syrokomla, *Mińsk*, „Teki Wileńska”, 1857, nr 2, s. 151—153.

⁹⁹ Zob. Raport administratora kojanowskiego z 1837 r. AGAD, AR dz. XVIII, nr 339, s. 12, 13, 15, 42.

¹⁰⁰ AGAD, AR dz. XVIII, nr 340.

¹⁰¹ AGAD, AR dz. XXV, nr 1467, k. 6, 11; por. J. Tyszkiewicz, *Tatarzy na Litwie i w Polsce*, s. 241.

¹⁰² AGAD, AR dz. XXV, nr 1467, k. 11.

¹⁰³ AGAD, AR dz. XXV, nr 1468, k. 8.

¹⁰⁴ Inwentarz majątności iwiejskiej z 1598 r. wymienia: Szczęsnego Woronowicza, Abrama Woronowicza, Połtoraka Woronowicza, Mikołaja Gumilicza, Mahmeta Gumilicza, Wojnasa Machmeciewicza, Machmecia Lichaczewicza, Selima Machme-

Gdy w 1597 r. ogień zniszczył Iwie, Stanisław Kiszka, wojewódzic witebski, tamtejszych Tatarów zwolnił na kilka lat od płacenia czynszu, dawania podwód i noszenia listów. Utrzymał natomiast obowiązek „sianożniwa w każdy rok latem po trzy dni sierpem robić albo żąć mają”¹⁰⁵. Według inwentarza z 1598 r. pojedyncze rodziny tatarskie mieszkały w siołach — Stryżeniętach, Koleśnikach, Maliszyszkach i Misiukowiczach¹⁰⁶.

Inwentarz majątności iwiejskiej należącej w 1634 r. do Mikołaja Kiszki wskazuje, że większość podmiejskich gruntów tatarskich przeszła w ręce chrześcijan¹⁰⁷. Jednak dokument ten wymienia imiennie „Tatarów należących do majątności iwiejskiej” — Szczęsnego Abrahamowicza, Achmeta Woronicza, Jaska Wojnaszewicza, Żdana Basarabowicza, Bohdana Achmieciewicza, Mortuzę Sielimowicza, Asana Sielimowicza oraz Tatarkę Smohilową wdowę¹⁰⁸.

Dokumenty będące przed wojną w posiadaniu Józefa Szabanowicza, mieszkańca Murawszczyzny, wskazują, że osadnictwo tatarskie w okolicy Iwia istniało także w drugiej połowie XVII w. i w następnym stuleciu. Dwa pierwsze przekazy z 1690 i 1729 r. dotyczą sprzedaży ziemi Tatarom przez mieszczan iwiejskich, trzeci zaś, najciekawszy, sporządzony w 1775 r. omawia podział gruntów w rodzinie muzułmańskiej. Ponieważ dokumenty te zachowały się jedynie w streszczeniu sporządzonym w 1938 r. przez S. Kryczyńskiego, podajemy ostatni przekaz za tym autorem. „Ewa Adamowa Szabaniczowa, wdowa, »Tatarka i obywatelka z przedmieścia Tatarów«, dzieli swe grunta między czterech synów: Dawida, Muchę, Abrachima i Samuela Szabanowiczów przed świadkami — sąsiadami »obywatelami tejże wsi«. Grunta te leżą »na uroczyszczu w Matyszkach« i »na uroczyszczu Murawszczyźnie«. Wspomniane grunta Tatarów: Daniela Rafałowicza, Abrahama Aleksandrowicza i Michała Aleksandrowicza. Datt. w przedmieściu Tatarów 3 lutego 1775. Podpisani (kółkami) Szabanowicze: Ewa, wdowa, Dawid, Michał (s.) i Abraham oraz pieczętarze (też kółkami): Abraham Ractypowicz, Roman Aleksandrowicz, Roman Aliaszewicz i Safar Szabanowicz. Na stronie odwrotnej nadpis literami arabskimi »Mustafa Szabanowicz«”¹⁰⁹.

W XVII stuleciu niewielka kolonia tatarska istniała w Myszy, prywatnym miasteczku Wiśniowieckich. Według inwentarza z 1650 r. przy ulicy Tatarskiej żyło 9 rodzin muzułmańskich¹¹⁰. Sądząc z chrześcijańskich imion noszonych przez tę ludność było to co najmniej drugie pokolenie osadników tatarskich. Wydaje się, że muzułmanie ci utrzymywali się z ogrodnictwa, chociaż brak na to wyraźnych dowodów. J. Tysz-

ciewicza, Ardaszewicza, Hazdasza Kurmantaja, Lewosza Ordaszewicza, Jaska Ordaszewicza, Ajsę Hnieszkiewicza, Szczęsnego Olejewicza. AGAD, AR dz. XXV, nr 1468, k. 9.

¹⁰⁵ AGAD, AR dz. XXV, nr 1468, k. 9; J. Tyszkiewicz, *Tatarzy na Litwie i w Polsce*, s. 142.

¹⁰⁶ W siole Stryżnięta mieszkał Szczęsny Szaban; w siole Koleśniki — Lemon Mehmiedowicz; w siole Małyszyszki — Szczęsny Ordyniec oraz Jensejć Ordyniec; w siole Misurkowicze — Ahmeć, a w wójtostwie zbojskim — Jusup Tatarzyn. AGAD, AR dz. XXV, nr 1468, k. 15, 18, 30, 32.

¹⁰⁷ AGAD, AR dz. XXV, nr 1469, k. 7; J. Tyszkiewicz, *Tatarzy na Litwie i w Polsce*, s. 242.

¹⁰⁸ AGAD, AR dz. XXV, nr 1469, k. 10.

¹⁰⁹ S. Kryczyński, *Tatarzy litewscy*, s. 309.

¹¹⁰ BCzart., rkps 4509, k. 9, 12; J. Tyszkiewicz, *Tatarzy na Litwie i w Polsce*, s. 253.

kiewicz przypuszcza, że kolonia ta została utworzona z jeńców lub uchodźców nogajskich.

Poszczególne rodziny mieszczan wywodzących się z Tatarów występowały w wielu mniejszych lub większych grodach Wielkiego Księstwa Litewskiego. Najczęściej ludność ta była silnie zasymilowana. Niekiedy jedynym jej wyróżnikiem była adnotacja przy imionach — „tatarzyn”, „Tatarius”, „Ordyniec” itp.¹¹¹ Tak na przykład w XVI w. pojedyncze rodziny Tatarów-mieszczan spotykamy w Klecku i Pińsku¹¹², w XVII w. w Bielicy, Kopylu, Lachowiczach, Poporciach, Słucku i Szawlach¹¹³, w XVIII stuleciu w Nieświeżu¹¹⁴.

Przekazy źródłowe o pojedynczych rodzinach mieszczańskich pochodzenia tatarskiego mogą być interesujące dla dziejów osadnictwa muzułmańskiego w Wielkim Księstwie jedynie wówczas, gdy dostarczają dokładniejszych informacji. Dlatego też wśród wymienionych wyżej miejscowości ważny jest dla nas przekaz o rodzinie Mikołaja Okiewicza Tatarzyna z Szawlan, żmudzkiego miasteczka Szemiotów. Według inwentarza z 1619 r. rodzina ta, mieszkająca w jednym domu przy ulicy Dwornej, składała się z 8 osób: wspomnianego Mikołaja Okiewicza, jego żony Zofii Montwiłłówny, zięcia Ławryna Urbanowicza z żoną Dorotą Mikołajówną, trzech wnuków i jednej wnuczki¹¹⁵. Okiewiczowie utrzymywali się z wyszynku piwa i wódki, uprawy ziemi podmiejskiej (pół włóki) oraz krawiectwa. Sądząc po imionach i patronimikach Mikołaj Okiewicz i jego wszyscy krewni byli katolikami. W przekazie tym najistotniejsze jest to, że była to rodzina wielopokoleniowa. Tak więc można postawić tezę, że znaczna część tatarskich dymów miejskich to rodziny wielopokoleniowe, czyli dosyć liczne¹¹⁶.

Mimo że księstwo kleckie było terenem intensywnej kolonizacji tatarskiej zarówno w czasach książąt Jarosławowiczów, jak i Radziwiłłów, jednak ordynców osadzano wyłącznie na roli¹¹⁷. Z Tatarów tworzono nawet osobne wsie¹¹⁸. Do wyjątków należy rodzina niejakiego Szymona Tatarzyna mieszkającego w Klecku przy ulicy Wileńskiej w latach pięćdziesiątych XVI w.¹¹⁹. Kolonia muzułmańska w tym mieście powstała dopiero na początku XIX w., kiedy to radziwiłłowscy Tatarzy-ziemianie ulegli niemal całkowitej pauperyzacji. Opis ordynacji kleckiej sporzą-

¹¹¹ Por. o rodach ziemiańskich pochodzenia tatarskiego na Litwie: P. Borawski, W. Sienkiewicz, *Chryścianizacja Tatarów Wielkiego Księstwa Litewskiego*, s. 87—114.

¹¹² *Piscowaja kniga pńskiego i kleckiego kniaźestwa*, Wilno 1884, s. 390; *Piscowaja kniga bywyszego pńskiego starostwa*, Wilno 1874.

¹¹³ AGAD, AR dz. XXV, nr 176, 1766/1, 2004; por. J. Tyszkiewicz, *Tatarzy na Litwie i w Polsce*, rozdz. *Zajęcia i liczba miejskiej ludności tatarskiej*, s. 222—253.

¹¹⁴ AGAD, AR dz. XXV, nr 2689, s. 6, 22; J. Tyszkiewicz, *Tatarzy na Litwie i w Polsce*, s. 246.

¹¹⁵ *Lietuvos inventoriai XVII s.*, wyd. K. Jablonskis, M. Jucas, Vilnius 1962, s. 87.

¹¹⁶ Powyższą tezę potwierdza rewizja dóbr tatarskich z 1631 r., według której rodziny tatarskie były liczne i zazwyczaj składały się z ojca i matki oraz kilku dorosłych synów z rodzinami. P. Borawski, W. Sienkiewicz, T. Wasilewski, *Rewizja dóbr tatarskich z 1631 r. — sumariusz i wypisy*, „Acta Baltico-Slavica” (w druku).

¹¹⁷ Zob. P. Borawski, *Tatarzy-ziemianie w dobrach Radziwiłłów*.

¹¹⁸ AGAD, AR dz. XXV, nr 1687, s. 17.

¹¹⁹ *Piscowaja kniga pńskiego i kleckiego kniaźestwa*, s. 390.

dzony w 1834 r. wymienia w Klecku 316 domów, w tym 13 należących do Tatarów¹²⁰.

Początki osadnictwa tatarskiego w księstwie nieświeskim należącym do Radziwiłłów sięgają co najmniej przełomu XV i XVI w.¹²¹, co doprowadziło do powstania na tym terenie trzech dużych osad tatarskich — Pleszewicz, Kaczanowicz i Dubiejek; miejskie osadnictwo tej ludności w Nieświeżu i okolicznych miasteczkach nie ukształtowało się¹²². Jak wskazują badania J. Tyszkiewicza, w XVII stuleciu nie było ludności tatarskiej w Nieświeżu, Mikołajewszczyźnie i Mohilnej¹²³. Pojedyncze rodziny tatarskie lub pochodzenia tatarskiego pojawiły się w Nieświeżu dopiero w 1733 r.¹²⁴.

Również w księstwie słuckim występowało — co najmniej od połowy XVII w. — osadnictwo muzułmańskie¹²⁵. Jednak w samym Słucku Tatarzy nie mieszkali. Według J. Tyszkiewicza w drugiej połowie XVII w. miasto to „dawało zatrudnienie dwóm rodzinom tatarskim”¹²⁶. Tatar Konionko prowadził kram rybny, a drugi nieznanymi z imienia Tatarzyn był weterynarzem. Wydaje się jednak, że nie mieszkali oni na terenie Słucka.

Jak wskazują siedemnastowieczne przekazy źródłowe, Radziwiłłowie w księstwie kopylskim osiedlali Tatarów jedynie na roli, tworząc z nich dosyć liczną kolonię ziemiańską we wsi Rymie¹²⁷. Tatarską kolonizacją miejską nie byli specjalnie zainteresowani, stąd też muzułmanie na terenie miasta Kopyła występowali sporadycznie. Inwentarz z 1650 r. odnotował w grodzie tym tylko jedną rodzinę¹²⁸.

Również dzieje kolonii tatarskiej w Smorgoniach wskazują, że Radziwiłłowie nie przywiązywali większego znaczenia do osadnictwa muzułmańskiego w swych miastach. Enklawa ta, licząca kilka rodzin — jak wskazują zachowane inwentarze — powstała najprawdopodobniej w połowie XVIII stulecia¹²⁹. Jej mieszkańcy wywodzili się z ubogich ziemian tatarskich, którzy przenieśli się do Smorgoń w poszukiwaniu chleba. Chociaż osadzono ich w mieście, spełniali oni tzw. „powinność tatarską”, przypominającą posługi bojarskie¹³⁰. Przy tym wszystkim uważani byli za mieszczan.

Istnienie ludności tatarskiej w miastach litewskich należących do Radziwiłłów, praktycznie biorąc, nie miało większego znaczenia dla rozwoju ekonomicznego tych grodów. Poza Mirem i jurydyką w Mińsku jej działalność gospodarcza była mało zauważalna, nie przynosiła też istotnych korzyści właścicielom miast. Wynikało to z faktu, że populacja tatarska w miastach radziwiłłowskich była nieliczna, w drugiej

¹²⁰ AGAD, AR dz. XXV, nr 1688, k. 168.

¹²¹ Zob. P. Borawski, *Tatarzy-ziemianie w dobrach Radziwiłłów*.

¹²² AGAD, AR dz. XV, t. 1, pl. 14, nr 48, 49.

¹²³ J. Tyszkiewicz, *Tatarzy na Litwie i w Polsce*, s. 246.

¹²⁴ AGAD, AR dz. XXV, nr 2689, s. 6, 22.

¹²⁵ AGAD, AR dz. XXV, nr 287, 1879; P. Borawski, W. Sienkiewicz, *Chryścianizacja Tatarów w Wielkim Księstwie Litewskim*, s. 110.

¹²⁶ J. Tyszkiewicz, *Tatarzy na Litwie i w Polsce*, s. 247.

¹²⁷ Zob. P. Borawski, *Tatarzy-ziemianie w dobrach Radziwiłłów*.

¹²⁸ Inwentarz majątności kopylskiej z 1650 r. AGAD, AR dz. XXV, nr 1766/1.

¹²⁹ *Inwentarz magnatskich władciennii Bietorusii XVII—XVIII w. Władzenie Smorgon*, Minsk 1977, s. 153, 100, 201.

¹³⁰ Tamże, s. 228, 229.

połowie XVII w. nie przekraczała 300—400 głów¹³¹. Tatarzy jako mieszczanie stanowili dla Radziwiłłów mało atrakcyjny element osadniczy. Dlatego też magnaci ci, popierając w swych dobrach kolonizację tatarską na prawie wojennym byli zainteresowani osiedlaniem muzułmanów w miastach. Starali się, by do ich posiadłości przyjeżdżali przede wszystkim zawodowi wojskowi, którzy mogliby pełnić służbę wojskową w oddziałach nadworonych. Stąd też chętnie przyjmowano Tatarów mających praktykę wojenną w armii Rzeczypospolitej. Znany przykład osiedlania w latyfundiach radziwiłłowskich nie tylko poszczególnych oficerów i żołnierzy chorągwi tatarskich, ale również całych oddziałów złożonych z litewskich muzułmanów¹³².

Tatarscy rzemieślnicy, furmani i ogrodnicy — jak wskazują zachowane przekazy źródłowe — nie mieli dobrej opinii u zawodowych wojskowych¹³³. W środowisku tym powszechnie uważano, że nie są oni dobrym materiałem na żołnierzy. Również na polu gospodarszym Tatarzy miejscy znacznie ustępowali ludności żydowskiej i ruskiej. Mało ruchliwi i pozbawieni inicjatywy do końca istnienia państwa polsko-litewskiego należeli do najuboższych warstw ludności miejskiej. Wśród miejskich muzułmanów potrafiły się wybić jedynie rodziny wywodzące się ze spauperyzowanych ziemian. Tak było z rodziną Fursów w Mińsku¹³⁴.

Ludność muzułmańska radziwiłłowskich miast i miasteczek, w przeciwieństwie do skupisk w Wilnie, Trokach czy Nowogródka, nie była zbyt różnicowana pod względem prawnym. Być może wyjątek stanowi tu jurdyka w Mińsku¹³⁵. Na ogół jednak sytuacja Tatarów tych była niemal taka sama jak mieszczan wyznania chrześcijańskiego. Nawet w większych koloniach Tatarzy radziwiłłowscy nie posiadali odrębnego samorządu. Wydaje się, że nigdy też nie starali się go stworzyć. Wśród chrześcijańskiego mieszczaństwa wyróżniali się jedynie religią. Całe ich życie społeczne koncentrowało się wokół meczetu, ewentualnie domu modlitwy. Tatarską grupę etniczną konsolidowała przede wszystkim religia. Ich odrębność uwidaczniała się głównie podczas sporów z ludnością chrześcijańską.

Jednorodność społeczno-prawna Tatarów w miastach należących do Radziwiłłów wynikała z faktu, że możnowładcy ci nie interesowali się kolonizacją tatarską w grodach. Stąd też wszyscy osiedlający się w ich miastach, niezależnie od poprzedniego statusu społecznego, stawali się prywatnymi mieszczanami Radziwiłłów.

¹³¹ Wyliczenie według inwentarzy miast radziwiłłowskich cytowanych w artykule. W przygotowaniu artykuł o liczebności Tatarów w Wielkim Księstwie Litewskim.

¹³² *Archeograficzeskij sbornik dokumentow odnosiaszczichsia k istorii siewierozapadnoj Rusi* t. VIII, Wilna 1870, s. 401, 402; por. P. Borawski, *Tatarzy-ziemianie w dobrach Radziwiłłów*.

¹³³ AGAD, AR dz. II, t. 7, nr 944; również Tatarzy służący w chorągwiach ziemskich w XVII w. nie mieli dobrej opinii: AGAD, AR dz. VI, t. 4, s. 464.

¹³⁴ Por. A. Snieżko, *Jan Furs*, s. 186; T. Strykiewicz-Korzon, *Szkic o Tatarach litewskich*, s. 172.

¹³⁵ W przygotowaniu artykuł o ludności tatarskiej w Wilnie i Trokach.

The author referred to proposals made by J. Le Goff: 966 notes concerning time and its measurement are divided according to distinct categories. The time of the Church (44,5 per cent of all notes), of the secular authorities (47,5 per cent), of Nature (0,8 per cent) and of the human individual (7,1 per cent) are examined separately, and most attention is devoted to the latter. The author perceives differences in the interpretation of time by particular court clerks (a marked growing importance of linear time) although the life and social mentality of the investigated persons were governed by cyclical time, expressed by means of natural-institutional concept; reference to time of the individual constituted only a supplementation.

P. BORAWSKI — The Tatars in the Towns and Estates of the Radziwiłł Family 65

The article presents the history of the Muslim population — the majority originated from prisoners of war — settled in private towns belonging to the Radziwiłł family in the Grand Duchy of Lithuania during the sixteenth-nineteenth centuries (Kleck, Kojdanow, Krasno, Mir, Mińsk, Nieśwież, Siuck, Smolenica, Smorgonie). This was a socially and professionally differentiated population (artisans, traders, wagon drivers, gardeners, soldiers) who created small settlements (which in the second half of the seventeenth century did not exceed over 300—400 persons), with a restricted economic significance, deprived of self-government and distinguished only by its religious convictions.

M. CIOŁEK, B. KORZENIOWSKI, J. ŚLUSARCZYK — Polish Society and the Enemy — a Study into Stereotypes and Prejudices. The Case of the 1919 Elections 83

In this presentation of the image of political opponents in the propaganda of political parties during the 1919 elections, the author indicates the willingness to discredit opponents by charging them with foreign descent, criminal misdemeanours and betrayal of the nation. They draw attention to the fact that similar accents appeared in the election propaganda in 1990.

MATERIALS

W. URBAN — The Village and the Rectory, Notes by the Rector of Gdów, 1597—1604 93

Father Jan Dębochowski, the rector of the village of Gdów, near Cracow, conducted rather regular notes in the years 1597—1604. They concern primarily the size and collection of tithes in the parish. The source offers an opportunity to observe the economic and social life of a local community in Little Poland at the turn of the sixteenth century.

M. ANDRZEJEWSKI — The Arrival of Ignacy Mościcki in Switzerland at the End of 1939 and Beginning of 1940 105

Two documents from a Swiss archives pertain to asylum granted by Switzerland to Ignacy Mościcki, the President of the Polish Republic, who was interned in Romania after the defeat of September 1939. Mościcki had Swiss citizenship and the government in Berne was concerned only with avoiding a deterioration of its relations with the Third Reich owing to the arrival in Switzerland of a Polish head of state.